

Skarin Frykmans pejling på den osynliga staden Göteborg har förmodligen sin grund i hennes vetenskap om motsvarande uppdelning av hemstaden Uppsala. Även den hade en gömd och glömd baksida.

Ordet stan har för övrigt en intressant valör i sig. Julius Ejdestam har i en studie om stad och land i Uppland påpekat att ordet stan inte behöver vara den för lantbon närmaste staden, utan Stockholm. På samma sätt kan kanske Göteborg har varit stan för dem som annars bodde nära Kungälv, Alingsås, Borås och Kungsbacka?

Skarin Frykmans studie visar, som historiska studier gör, att vi har mycket att lära av äldre inomsvenska kulturmöten inom stadens hank och stör för att rätt kunna hantera dagens mångkulturella möten. Frågan är bara: Lär vi av historien? Förmodligen finns det skäl för författaren att jämföra sitt Larsmässematerial med andra marknader runt om i vårt land. Är Larsmässemarknaden i sin västsvenska utformning unik i något avseende eller har den alla de karaktärsdrag som marknader har fränsett olika placeringar i natur- och arbetsår?

Detskill bli spännande att följa projektet framåt i tiden. Blir Göteborg folkligare? Att staden trots kvarstående klassmotsättningar utåt sett har en folklig image tack vare dialekten och populärkulturella artister som t.ex. Lasse Dahlquist och Lars Brandeby, även i rikets första stad, är uppenbart, om än ej vetenskapligt belagt. För övrigt jämför sig göteborgare inte med stockholmare! Göteborg är "sig selv nok" – på gott och ont.

Tordis Dahllöf

Staffan Rudstedt: I fängelset. Den svenska fängsvårdens historia. Stockholm: Tidens förlag 1994. 238 s., ill.

För den fängsvårdsintresserade är namnet Rudstedt inte obekant. Gunnar Rudstedt var direktör på Långholmen under 1950- och 60-talen och skrev dess historia, *Långholmen. Spinnhuset och fängelset under två sekler* (1972). Nu har sonen Staffan (vars farfar också arbetade inom fängsvården, som vaktkonstapel i Stockholm) kommit med en, som det heter i förlagsreklamerna, "unik bok om de svenska fängelsernas och fängsvårdens historia". Tidmässigt inskränker den sig dock till tiden från cellfängelserreformen på 1840-talet fram till 1960-talets slut, "vad som därefter har skett är knappast historia", slår författaren inledningsvis fast.

Det är uppenbarligen så, att om fängsvårdens historia skriver fängsvårdens eget folk. En klassiker på området är Sigfrid Wieselgrens *Sveriges fängelser och fängsvård* (1895), från senare tid har vi Torsten Erikssons *Kriminalvård* (1967). Båda dessa herrar var generaldirektörer i Fängsvårds-/Kriminalvårdsstyrelsen. Staffan Rudstedt har inte bara sin släktmässiga anknytning att falla tillbaka på, även han har tidvis tjänstgjort inom fängsvården. Det kan i sammanhanget vara värt att notera, att fängelsecheferna tidigare bodde i själva fängelsebyggnaden, eller som på Långholmen i en direktörsvilla i anslutning till fängelset. Staffan Rudstedt har barn- och ungdomsminnen från Ystadsanstalten, Hall och Långholmen. Hans bok är också en produkt av dessa alltsedan barnsben förvärvade insikter.

De två stora reformer, som bestämt den svenska fängsvårdens utformning under den tid som *I fängelset* behandlar, är cellfängelserreformen, genomdriven vid 1840/1841 års riksdag, och 1945 års lag om verkställighet av frihetsstraff, gällande från 1 juli 1946. Cellfängelset syftar till att avskilja fångarna från varandra; fången skulle komma i kontakt endast med personer som kunde befrämja hans moraliska förbättring, i första hand fängelsets egen personal med direktören och predikanten i spetsen. Blandningen av olika kategorier av fångar i de existerande gemensamhetsfängelserna ansågs fördärlig. Genom isoleringen i cellen skulle fången själv komma till insikt om sitt brott och sin förtäppelse. Man kan av Rudstedts framställning lätt förledas att tro, att i och med cellfängelserreformen kom alla fångar att i ett slag hamna i cell. Men det är värt att påpeka, att först 1857 utsträcktes cellstraffet till att omfatta både s.k. fängelsefångar och straffarbetsfångar med en strafftid på upp till 2 år; längre strafftider skulle från början undergå i gemensamhetsfängelse. År 1892 utvidgades användningen av cellstraffet så att den verkliga strafftiden i cell maximalt blev 3 år. Det tog ju också sin tid att uppföra alla dessa cellfängelser. De tre första cellfängelserna (läns-cellfängelserna i Kristianstad, Linköping, Stockholm) togs i bruk 1846; fram till 1881 hade det byggts 44 nya cellfängelser med tillsammans ca 2 400 celler. Det sista logementsfängelset, kvinnofängelset på Norrmalm i Stockholm (kallat Spinnhuset), stängdes 1896.

Den orubbliga tilltron till ensamvistelsens fördelar började svikta redan innan cellsystemet var fullt utbyggt, både fysisk och psykisk ohälsa

försakad av cellbehandlingen gick inte att bortse från. När cellstraffet i princip avskaffades 1946 hade också inskränkningar i tillämpningen börjat genomföras långt tidigare. 1916 bestämdes den maximala cellvistelsen för yngre fångar till 1 år. Dessutom skulle enrumsfånge kunna tas ut ur cellen för att delta i gudstjänst, skolundervisning, rörelse i fria luften eller gymnastik, efter viss tid av straffet fanns också möjlighet att få ha celldörren öppen under arbetet i cellen. Utöver cellstraffets principiella avskaffande 1946 innebar den nya verkställighetslagen bl.a. att den öppna anstaltsvården utvidgades, möjligheterna till besök av anhöriga förbättrades, permissioner och frigång utökades.

Ett problem när den fria anstaltsvården skulle tillämpas, var naturligtvis att den skulle äga rum i de gamla cellfängelserna, byggda för att tillgodose en helt annan vårdideologi. Först vid mitten av 1950-talet började nya anstalter att uppföras, t.ex. den då mycket omdebatterade ungdomsanstalten Røxtuna utanför Linköping, där Rudstedt själv tjänstgjorde en tid. Røxtuna-anstalten är en av de anstalter som Rudstedt valt att presentera lite närmare, i samband med att han ägnar samhällets åtgärder mot unga lagöverträdare ett kapitel. De övriga anstalterna som beskrivs är Ystad, Kristianstad, Östermalmsfängelset i Stockholm, Långholmen och Hall. Både Långholmen och Hall är egendomar som övergått till att bli fångelser. Långholmen med Alstaviks herrgård omvandlades till rasp- och spinnhus på 1720-talet, Hall utanför Södertälje blev uppfostringsanstalt 1876 med Föreningen till minne av konung Oscar I och drottning Josephina som huvudman, 1940 i fångvårdens regi omvandlad till anstalt för förvarade och internerade, idag slutan stansanstalt för kriminalvårdens svårare klientel. Ystad och Kristianstad representerar 1800-talets cellfängelser, Ystadsanstalten den mindre kronohäktetypen med rak planlösning, straffängelset i Kristianstad ett länsfängelse uppfört enligt den s.k. T-planen, där administrationsdelen låg vinkelrätt mot cellavdelningens mittparti. Östermalmsfängelset slutligen får representera ett av de få cellfängelser som inte byggdes enligt någon av dessa två grundplaner.

Cellfängelset var en värld av ordning, strikt reglerad och övervakad. Rudstedt bygger också kapitlet om cellfängelseepoken på gällande instruktioner, ordningsföreskrifter etc.; citatur bl.a. fångmemoarer och tidningsartiklar är ägnade

att ge liv åt framställningen. Och visst är det så, att en beskrivning av regelverket också ger en bild av verkligheten. Men även när det gäller en så detaljstyrd värld som cellfängelset, finns det anledning att ta vardagslivet i närmare betraktande. Men då krävs andra metoder, forskning skulle man kanske kunna kalla det. Och här har vi, som jag ser det, en stor brist hos boken. Rudstedt skriver, att han under högskoletiden besökte det nedlagda Östermalmsfängelset (där hans farfar hade varit vaktkonstapel och hans far var född) med anledning av att Riksarkivet vid den tiden disponerade byggnaden. Dessa arkivstudier verkar dock ej ha gett någon mersmak. Under "Litteratur" (!) uppställs ett fåtal "otryckta källor", utan uppgift om i vilka arkiv dessa återfinns. Den täta korrespondens om stort som smått mellan fångelserna, respektive landshövdingar och Fångvårdsstyrelsen som går att följa i Styrelsens arkiv i Riksarkivet är helt outnyttjad av Rudstedt. Här uppenbarar sig bl.a. den möda och nit, och uppfinningsrikedom, som krävdes för att bibehålla grundbulsten i cellfängelseystemet – att hålla fångarna separerade från varandra.

Ett huvudintryck är således att Rudstedt gjort det väl lätt för sig. Det märks också i hans ovilja att vara precis och i hans benägenhet att fylla ut texten med ibland helt onödiga citat. Ett exempel på det förra gäller den giljotinen, som användes vid den sista avrättningen i Sverige, då rånmördaren Ander avrättades på Långholmen 1910. Rudstedt uppger att giljotinen därefter låg nedmonterad i en källare på Långholmen fram till fångelsets nedläggning, samt att en modell av giljotinen finns i Kriminalvårdsstyrelsen. Det hade varit av minst lika stort intresse att få veta var giljotinen finns idag (i Nordiska museet). Om rannsaktionsfängelset i Stockholm, beläget vid Myntgatan och uppfört 1846–52, rivet 1929 (men till vilket Rudstedt saknar personlig anknytning), valts som exempel på ett av de cellfängelser som inte ansluter sig till de gängse grundplanerna, hade det fallit sig naturligt att i sammanhanget behandla de intressanta tekniska lösningarna i cellfängelserna, avsedda att underlätta bevakningen. I rannsaktionsfängelset installerades för första gången i vårt land vattenspolande klosetter, först nästan ett par decennier senare använt i en privatbostad, också ventilations- och uppvärmningsanordningarna var nymodigheter. I den debatt, som följde av cellfängelsereformens materialiserande, förekom också att de nya fångelserna kallades "ho-

tell", där fångarna erbjöds eget rum, mat på bestämda tider m.m.

Är Rudstedts bok om svensk fångvårdshistoria "unik"? Med tanke på att Rudstedt i stort sett gör halt vid 1960-talets slut, kan man tycka att hans bok knappast har något att tillföra vad som redan finns i Torsten Erikssons *Kriminalvård*. Eriksson har dessutom många utblickar till den svenska fångvårdens internationella förebilder, både vad gäller behandlingsideologier och arkitektur. Den svenska cellfångelseutbyggnaden på 1800-talet är inte enbart inspirerad från USA (det s.k. philadelphiasystemet som vi i första hand kom att tillämpa med både arbete och vila i avskildhet till skillnad från auburnsystemet med endast vila i avskildhet och gemensamt arbete under tystnad, i Sverige tillämpat endast i Centralfängelset på Långholmen, uppfört efter båda systemen). Det är till kontinenten och till England som resorna gick när cellfångelse-reformen skulle förverkligas. Vad Rudstedt dessutom har att säga om själva fängelsebyggnaderna är betydligt precisare uttryckt av Anders Åman i *Om den offentliga vården* (1976). Det förvånar att en översikt över svensk fångvård inte fäster uppmärksamheten på Fångvårdsstyrelsens tryckta årsberättelser, och det är synd, att Rudstedt inte tillmötesgår den intresserade läsaren med en utförlig litteraturlista. Nu saknas många av de viktigare arbetena på området. För att verkligen

kunna presentera något nytt, borde Rudstedt ha gett sig i kast med svensk kriminalvård efter 1973 års verkställighetslag eller, för den tid som han nu behandlar, fördjupat sig i det än så länge till stora delar jungfruliga arkivmaterial som finns. Detta hade varit unikt.

Rudstedt avrundar förtjänstfullt sin framställning med ett kapitel om vaktpersonalen. Fängelser och fångvård är ett område som fascinerar, sannolikt mycket beroende på att fångarna får representera en alternativ tillvaro som många av oss drömmer om, kanske inte just som kriminella och fängelsekunder, men utanför det system av regler och förväntningar, som snärjer våra liv. Vaktkonstaplarna kan knappast iklädas den rollen och när det skrivs om fångvård kommer dessa ofta i skymundan. Bevakningen vid fängelserna utfördes från början av soldater. Långa dröjde sig den militära yttre bevakningen kvar, först när denna 1880 drogs in på Långholmen försvann den sista militära vaktstyrkan från våra fängelser. Rudstedt beskriver löner och anställningsvillkor samt den fackliga organiseringen. Avslutningsvis (19 s.) får läsaren ta del av vaktkonstapel A. T. Hassborns tidigare opublicerade minnesanteckningar från Långholmen, där han tjänstgjorde 1918–49. Fångmemoarer, bl.a. från Långholmen, finns det gott om. En vaktkonstapels egenhändigt nedtecknade erfarenheter är dock betydligt mera sällsynta.

Dan Waldetoft

KORTA BOKNOTISER

Staffan Bengtsson, Katarina Juvander, Göran Willis: **Med K-märkt genom Sverige**. ByggFörlaget, Stockholm 1994. 160 s., rikt ill. i färg.

Medan Riksantikvarieämbetet och dess representanter ute i länen sedan gammalt ägnat sig åt studier av och skydd för fornlämningar, kyrkor och märkligare byggnadsverk och miljöer samt från och med 70-talet med början i Värmland också industriminnen, har åtskilligt annat fallit utanför ramen för vad fornminneslagen och 1960 års lag om byggnadsminnen avser. En svagare form av skydd har vid sidan därav K-märkning utgjort, och sådan har tillämpats inte minst i städer och samhällen där byggnadsminnesförklaring inte varit motiverad eller

medgivits av ägaren, vilket senare i viss mån också gäller den nämnda lagens användning. Men trots att antalet skyddade objekt ökats väsentligt under senare år, är det ännu mycket som saknas eller är under diskussion. Hur långt skall man sträcka intresset och vad är praktiskt möjligt?

Denna diskussion har nyligen berikats med den rubricerade boken, bunden i ringpärm för att underlätta uppslag under resor med bil i landet. Det är under sådana författarna, journalister Bengtsson och Willis i sällskap med bebyggelsehistorikern Juvander plockat fram en mängd som de anser förbisedda objekt: gamla kiosker, bensinstationer, busskurer, mjölkpallar, fridshus, folkparker med deras dansbanor och serveringar, eternit-